

Jacek Woźny
(Bydgoszcz)

**POGRANICZE KUJAWSKO-WIELKOPOLSKIE
W STAROŻYTNOŚCI:
SZLAKI, PRZEJŚCIA I PRZEWŁOKI**

Kujawy były pierwszym w Polsce regionem objętym programem wieloletnich badań prowadzonych według metody archeomikrogeograficznej. Zakładała ona od początku lat 70-tych XX wieku: zwartość geograficzną i kulturową badanego terytorium, równorzędność traktowania wszystkich pradziejowych etapów jego rozwoju kulturowego, interdyscyplinarność zespołu badawczego oraz wykorzystywanie aktualnej wiedzy wnoszonej przez inne nauki. Metoda ta, dając stosunkowo szybki przyrost różnorodnych informacji źródłowych, umożliwiała równocześnie rekonstruowanie procesów rozwojowych poszczególnych społeczeństw prahistorycznych. Między innymi stwierdzono kilka istotnych cech, dowodzących swoistości Kujaw, a mianowicie:

- trwanie przez całe pradzieje i okres starożytności rodzimego trzonu ludności, pomimo różnych silnych niekiedy perturbacji i załamywania się gospodarki,
- umiejętność wykorzystania przez mieszkańców Kujaw walorów tutejszego środowiska naturalnego jako zaplecza dla rozwijania różnorodnej wytwórczości,
- docenienie inspirującej roli szerokich więzi zewnętrznych, w tym głównie kontaktów handlowych,
- zdolność adaptacji różnorodnych obcych cech kultury przy zachowaniu lokalnego oblicza,
- równoległy rozwój obu sfer życia, tak materialnej, jak i duchowej, przy konsekwentnym przywiązywaniu dużej wagi do respektowania określonych reguł kulturowych¹.

Procesy kształtowania się odrębności osadniczo-kulturowej społeczeństw Kujaw sięgają swymi początkami pierwotnego etapu zasiedlania strefy wielkodolinnej Nizy Środkowoeuropejskiego przez ludy zbieracko-łowieckie. Wzrost pojemności ekologicznej obszarów międzyrzecza górnej Noteci i Wisły nastąpił w momencie napływu społeczeństw rolniczo-hodowlanych. W wyniku przeobrażeń tradycji neolitycznych Nizy zarysowała się odrębność osadnicza rejonu Kujaw od drugiej połowy V do pierwszej połowy III tys. p.n.e. Z biegiem czasu

¹ A. Cofta-Broniewska, A. Kośko, *Kujawy w pradziejach i starożytności*, Inowrocław – Poznań 2002, s. 171.

powstał prężny region osadniczo-kulturowy o szerokim zakresie kontaktów i wpływów pomiędzy drugą połową III tys. p.n.e. a pierwszą połową II tys. p.n.e. Jego stabilizacja nastąpiła w okresie od XVI/XV do III/I wieku p.n.e., natomiast ostateczne ugruntowanie w pierwszych stuleciach n.e. W rozwoju kulturowym społeczeństw Kujaw dużą rolę odegrał splot cech środowiska naturalnego, sprowadzający się w głównej mierze do niepowtarzalnego, w skali Niżu, układu warunków hydrograficzno-glebowych. Z jednej strony panowały korzystne przesłanki dla rozwoju gospodarki rolniczo-hodowlanej od początku neolitu, do przełomu starożytności i średniowiecza, po czasy współczesne, z drugiej natomiast, rzeki i rynne jeziorne Kujaw ułatwiały komunikowanie się bogatych ekumen rolniczych z innymi obszarami Polski, Europy a nawet Azji².

Ważnym czynnikiem środowiskowym wyróżniającym Kujawy są tzw. czarne ziemie. Współczesnym dziedzictwem neolitycznych rolników i późniejszych społeczności epoki metali jest wyjątkowo wysoki poziom agrokultury w strefie czarnych ziem kujawskich, będący efektem najdłuższej kumulacji tradycji produkcji rolniczo-hodowlanej w strefie Niżu. Drugim istotnym elementem środowiska Kujaw są źródła soli. Brak bezpośrednich dowodów na ich eksploatację w pradziejach, jednak wykorzystywano je na pewno w okresie wpływów rzymskich³. Do najbardziej liczących się czynników rozwoju kulturowego Kujaw należy także rozbudowana sieć hydrograficzna, pełniąca rolę komunikacyjną. Jej zasadniczą osią jest system cieków Zgłowiączka – Bachorza – Noteć oraz zespół jeziorny ślesieński-goplański. Zdecydowana większość innych zbiorników wodnych pozostaje z nimi w ścisłej relacji. Główną cechą tego układu jest funkcja „węzła drożnego”, jedyne naturalnego powiązania dorzeczy Odry i Wisły. Pełne odkrycie wyjątkowych walorów środowiskowych Kujaw wiąże się ze społeczeństwami epok metali, rozwijającymi się od początku drugiej połowy III tysiąclecia p.n.e. Były one zainteresowane tworzeniem sieci połączeń międzyregionalnych o charakterze handlowym. Podobną rolę kujawski węzeł hydrograficzny pełnił w okresie lateńskim i rzymskim, później przez średniowiecze, do czasów powstania pod koniec XVIII w. drogi wodnej Kanału Bydgoskiego, kiedy węzeł drożny łączący dorzecza Odry i Wisły przesunął się na północ, do ujścia Brdy⁴.

Wewnętrznej spójności i długotrwałości rozwoju tradycji kulturowych Kujaw, sięgającej przynajmniej epoki brązu, towarzyszyły zawsze dobrze rozwinięte kontakty zewnętrzne. Doprowadzały one do wyjątkowych zjawisk w strefie pogranicza kujawsko-wielkopolskiego, które przejawiały się od pradziejów wytyczaniem szlaków opartych o sieć hydrograficzną i granice naturalnych

² A. Cofta-Broniewska, A. Kośko, *Historia pierwotna społeczeństw Kujaw*, Warszawa – Poznań 1982, s. 4-5.

³ A. Cofta-Broniewska, *Grupa kruszańska kultury przeworskiej*, Poznań 1979.

⁴ A. Cofta-Broniewska, A. Kośko, *Historia pierwotna...*, s. 7.

form krajobrazowych. Istnienie pograniczy oraz stref ich przekraczania wynika zawsze z odrębności regionalnych, akceptowanych w odniesieniu do starożytnych Kujaw, lecz podkreślanych także wobec Pomorza, Małopolski, Śląska i innych krain Polski. Na granicę, jako wypadkową naturalnych warunków geograficznych, przeobrażeń osadniczych i etnicznych zwrócono uwagę na początku XX wieku, w obrębie szkoły kulturowo-historycznej F. Ratzela⁵. Dla archeologów dodatkową wartością regionów i pograniczy jest utożsamianie ich z podziałami kultur archeologicznych na grupy, podgrupy itp. Pojawiają się tendencje do nakładania regionalizacji geograficznych czy współczesnych etnograficznych na rozmyty i wieloznaczny obraz zróżnicowania zabytków prahistorycznych pochodzących z Kujaw. Skłania to do pytania, czy ustalenia długotrwałego rodowodu szlaków i pograniczy kujawskich mają rzeczywiście solidne podstawy teoretyczne i empiryczne, czy też są przykładem nie tyle odtwarzania, co raczej narzucania przeszłości schematów uważanych za prawdopodobne⁶.

Pogranicze kujawsko-wielkopolskie przekroczyły najwcześniej wędrownie grupy późnopaleolitycznej kultury hamburskiej, reprezentanci tundrowego modelu gospodarki łowieckiej. Później pojawiły się także plemiona kultury świderskiej, wyspecjalizowane w polowaniach na renifery około 10-8 tys. lat p.n.e. Rola Kujaw w procesie zasiedlania ziem polskich po ustąpieniu z nich lądolodu była niewielka. Wynikało to z uwarunkowań geograficznych. Od północy Kujawy ograniczała świeżo uformowana Pradolina Toruńsko-Eberswaldzka. Od południa otaczała je Pradolina Warszawsko-Berlińska, natomiast od wschodu Pradolina Wisły. Na wydmach nadnoteckich oraz piaszczystych terasach pradolinnych koncentrowało się osadnictwo łowców reniferów. Nie zakładano natomiast obozowisk w urodzajnym wnętrzu Kujaw, nieodpowiednim dla wspólnot koczowniczych z wczesnego holocenu⁷. Także w następnym, mezolitycznym etapie rozwoju przedwytwórczej gospodarki myśliwsko-rybackiej, od 8 do 5 tys. lat p.n.e., podstawowe znaczenie miały naturalne granice pomiędzy żyznymi czarnoziemami a krajobrazami wydmowymi, przez które przechodziły szlaki wytyczone wzdłuż jezior, rzek i strumieni. Na Kujawach w mezolitic dominowały tradycje kulturowe, rozwijające się na pograniczu strefy pojezierno-nadmorskiej i wielkodolinnej: komornicka, janiślawicka i chojnicko-pieńkowska. Najstarszym poświadczeniem kulturowo-regionalnej specyfiki lokalnego osadnictwa na Kujawach są społeczności tzw. typu Kolankowo, ukazujące powiązania z Brandenburgią i Skandynawią.

⁵ J. Woźny, *Relacje kulturowe na pograniczu kujawsko-pomorskim w epoce kamienia*, Prace Komisji Historii BTN, t. 17, *Związki Kujaw i Pomorza na przestrzeni wieków*, red. Z. Biegański, W. Jastrzębski, Bydgoszcz 2001, s. 11-28.

⁶ L. Czerniak, *Zagadnienie odrębności kulturowej neolitycznych mieszkańców Kujaw*, [w:] *Z badań nad genezą regionalizmu kulturowego społeczeństw Kujaw*, red. A. Kósko, Poznań – Kruszwica – Inowrocław 1996, s. 25.

⁷ J. Woźny, op. cit., s. 16-17.

Równocześnie rozwijały się dalekosiężne kontakty surowcowe, sięgające na wschodzie obszarów naddnieprzańskich. Zabytki te pochodzą ze stanowisk archeologicznych w Dębach koło Dobrego, położonych w centralnej części Wysoczyzny Kujawskiej, na rubieży pradoliny Bachorzy, głównego szlaku w naturalnej drożności pradziejowych Kujaw⁸. Wyjątkowa rola komunikacyjna Bachorzy w starszej części pradziejów wynikała z jej pośredniczenia na szlakach biegnących w linii wschód-zachód, dzięki hydrologicznemu zjawisku bifurkacji, ułatwiającemu przekraczanie wododziału Wisła - Odra⁹.

W początkach drugiej połowy VI tysiąclecia p.n.e. w dorzeczeniach Wisły i Odry pojawiła się najstarsza ludność rolniczo-hodowlana przybywająca z Bałkanów, zaliczana do tzw. kultury ceramiki wstęgowej rytej. Odmiennie niż u społeczności zbieracko-łowieckich, preferowane były w neolicie terytoria urodzajnych czarnoziemów, pomijane natomiast piaszczyste terasy rzek i wydmy. Osadnicy przybywali z Małopolski, przemieszczając się na północ wzdłuż Wisły. Na wysokości ujść Zgłowiączki i Tążyny następowała zmiana kierunku marszruty na zachodni. Około 5000 lat p.n.e. najsilniej rozwinięte aglomeracje osadnicze kultury ceramiki wstęgowej rytej powstały u zbiegu Bachorzy i Zgłowiączki, w widłach Parchani i Tążyny, wokół Pagórków Radziejowskich oraz w rynnach i na zapleczu hydrograficznym jezior Gopła i Pakoskiego¹⁰. Przez cały okres infiltracji społeczności bałkańskich na Kujawach główną osią w organizacji sieci osadniczej ludności „brzesko-kujawskiej” była tradycyjna arteria komunikacyjna: Zgłowiączka – Bachorza – Noteć. Wzdłuż niej powstawały rozległe osady, zgrupowane w niewielkie mikroregiony o powierzchni do 40 km². Populacje tworzące te skupienia liczyły po około 50-60 osób¹¹.

Na Kujawy w okresie neolitu docierały nie tylko wpływy południowo-wschodnie. Pogranicze kujawsko-wielkopolskie przekraczały również od strony zachodniej plemiona kultury amfor kulistych oraz kultury badeńskiej. Wzorce kamiennych grobowców korytarzowych odnajdujemy w Meklemburgii, za pośrednictwem Pomorza Zachodniego, Warty i Noteci¹². Ważny zachodni szlak łączył Kujawy z rejonem środkowej Łaby (u ujścia Soławy), skąd przybywały impulsy tzw. badenizacji lokalnych wspólnot kultury pucharów lejkowatych. W tym samym czasie około 3500 lat p.n.e. przez Kujawy przebiegała

⁸ L. Domańska, *Kaukasko – nadcarnomorskie wzorce kulturowe w rozwoju późnoneolitycznych społeczeństw Niżu strefy pogranicza Europy Wschodniej i Środkowej*, Inowrocław 1990, s. 47.

⁹ J. Czebreszuk, *Spoleczności Kujaw w początkach epoki brązu*, Poznań 1996, s. 205-206.

¹⁰ A. Cofła-Broniewska, A. Kośko, *Kujawy w pradziejach...*, s. 18.

¹¹ Ibidem, s. 25.

¹² A. Cofła-Broniewska, A. Kośko, *Historia pierwotna...*, s. 90.

dalekosiężna droga handlowa, określana mianem „Jutlandia – Krym”¹³. Kończącą fazę neolitu na Kujawach charakteryzowała mozaika kulturowa, połączona z rozpadem starszych tradycji i pojawieniem się nowych, intensywnych oddziaływań zewnętrznych. Główną rolę pełniły nadal doliny rzek, poczynając od Wisły, przez Zgłowiączkę, Bachorzę, Noteć po Wartę¹⁴. W późnym neolicie rozwijały się strefy przeprawowe przez tereny podmokłe i cieki wodne. Zbadano je między innymi w Paprosie (przeprawa przez Bachorzę) oraz Inowrocławiu – Mątwach (przeprawa przez Noteć). Powstawały przy nich znaczne koncentracje osadnicze, zwłaszcza ludności kultury pucharów lejkowatych¹⁵. Obecność wytworów kamiennych pochodzenia wołyńskiego wskazuje na funkcjonowanie szlaku pontyjskiego, przez Ukrainę docierającego wzdłuż Wisły do okolic Włocławka i dalej wzdłuż Zgłowiączki i Bachorzy w głąb Kujaw¹⁶.

Od początków II tysiąclecia p.n.e. w dorzeczach Odry i Wisły pojawiły się kultury archeologiczne wczesnej epoki brązu. Były one związane z wpływami tradycji unietyckiej, której oddziaływania płynęły ze Śląska i doprowadziły do powstania na Kujawach kultury iwieńskiej¹⁷. Pogranicze kujawsko-wielkopolskie przekraczali wówczas przybysze z odległych regionów Europy. Byli to wędrowni metalurgowie – brązownicy, napływający na obszar Kujaw z trzech centrów kulturowych: rudawskiego, harzeńskiego i iro-brytyjskiego¹⁸. W okresie 1650-1500 p.n.e. tradycje wczesnobrązowe na Kujawach poddane zostały oddziaływaniom kultur mogiłowych, wywodzących się z górnego Dunaju, Mozy i Renu. W głąb Kujaw dotarły prawdopodobnie nieliczne grupy społeczności kultury mogiłowej, związanej z tradycją trzciniecką i przedłużyczką. Można nawet sugerować szlak ich wędrówki Warta – zachodnia Noteć – Bachorza, co uzasadniają odkrycia z kurhanu w Wolicy Nowej koło Brześcia Kujawskiego¹⁹. Ostatecznym wyrazem integracji kulturowej zachodzącej na Kujawach od początku epoki brązu było wykształcenie około 1300 lat p.n.e. kultury łużyckiej, związanej z kręgiem tradycji kultury pól popielnicowych. Badania terenowe stanowisk archeologicznych w Lachmirowicach, Chełmcach, Radojewicach, Czerniaku, Siniarzewie, Kruszewicy, Inowrocławiu czy Brześciu

¹³ A. Cofta-Broniewska, A. Kośko, *Kujawy w pradziejach...*, s. 51.

¹⁴ A. Kośko, *Udział południowo-wschodnioeuropejskich wzorców kulturowych w rozwoju niżowych społeczeństw kultury pucharów lejkowatych*, Poznań 1981, s. 138.

¹⁵ J. Woźny, op. cit., s. 23.

¹⁶ P. Chachlikowski, *Kamieniarstwo późnoneolitycznych społeczeństw Kujaw*, Poznań 1997.

¹⁷ J. Woźny, *Relacje kulturowe na pograniczu kujawsko-pomorskim w epoce brązu i początkach epoki żelaza, Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu*, 2001, t. 6, s. 94-95.

¹⁸ A. Cofta-Broniewska, A. Kośko, *Historia pierwotna...*, s. 117.

¹⁹ A. Cofta-Broniewska, A. Kośko, *Kujawy w pradziejach...*, s. 72.

upoważniają do przyjęcia istnienia na Kujawach dwóch podgrup kultury łużyckiej: wschodniokujawskiej, ograniczonej doliną Wisły, i centralnokujawskiej posiadającej rubieżę na zachodnim brzegu jeziora Pakoskiego. Szlak jezior pakoskich od zachodu i Wisła od wschodu, wyznaczały ekumenę plemion kultury łużyckiej, zapowiadając przetrwałą do dziś regionalizację etnograficzną Kujaw²⁰. Przez określone w ten sposób pogranicze przenikały szlaki kontaktów południowo-wschodnich, jak również sporadycznie wpływy halsztackie ze Śląska i obszarów alpejskich²¹. Ważnym epizodem w rozwoju kultury łużyckiej było dotarcie na ziemię polskie ze wschodu Scytów. Szlak ich wędrówki we wczesnej epoce żelaza przez Kujawy prowadził z Wielkopolski, pomiędzy jeziorem Ostrowskim i Pakoskim, przez okolice Strzelna, Kruszwicy i Inowrocławia, na ziemię chełmińską, gdzie zniszczony został gród w Kamieńcu²².

Oddziaływania docierające z południa do Kujaw od okresu lateńskiego do początków średniowiecza utrwały rolę komunikacyjną, przypadającą zamiennie jeziorom Pakoskiemu i Gopłu. Uwzględniając, że Śląsk był punktem wyjściowym wędrówki Celtów w pierwszej połowie I tysiąclecia p.n.e. ku północy oraz charakter rozmieszczenia zabytków archeologicznych, należy przyjąć, że osią infiltracji tego ludu na Kujawy był szlak wiodący biegiem rzeki Strugi, Noteci Zachodniej i jeziora Pakoskiego, następnie obok Pakości skręcał stąd ku wschodowi Notecią Mątwą i Smyrnią Północną (ryc. 1). Tam też powstawały najstarsze skupienia osadnicze grupy kruszańskiej kultury przeworskiej. Na szczególną uwagę zasługują wśród nich koncentracje na zachodnim brzegu jeziora Pakoskiego oraz w rejonie Sławęcinka, Mielna i Inowrocławia²³. Działalność gospodarcza i handlowa Celtów na ziemiach polskich doprowadziła do wytyczenia nowej trasy dalekosiężnego szlaku bursztynowego, wykorzystywanego najsilniej w okresie wpływów rzymskich. Jego kujawski odcinek nie powielał jednak drogi penetracji Celtów w okresie lateńskim, lecz został przesunięty nieco dalej ku wschodowi, zbliżając się także do Wierzbinka. Prowadził on w znacznej mierze wysoczyznami, przecinając wododziały i odchodząc od dawnej reguły komunikacji dolinami akwenów. Biegł od Wrocławia i Opola, przez Kalisz i Konin, gdzie przekraczał Wartę. Docierał do pogranicza kujawsko-wielkopolskiego w rejonie jeziora Ślesieńskiego, następnie wzdłuż Gopła prowadził w stronę Inowrocławia. Dalej kierował się na wschód do przejścia przez Wisłę pod Otłoczynem, zmierzając ku północy nad Bałtyk²⁴.

Wyjątkową rolę na kujawskim odcinku szlaku bursztynowego odgrywała hipotetyczna przewłoka ślesieńska, należąca do szlaku żeglugowego Warta –

²⁰ Ibidem, s. 8.

²¹ A. Cofa-Broniewska, A. Kośko, *Historia pierwotna...*, s. 147.

²² A. Cofa-Broniewska, A. Kośko, *Kujawy w pradziejach...*, s. 82-83.

²³ Ibidem, s. 116.

²⁴ Ibidem, s. 118.

Gopło – Wisła²⁵. Pod względem etymologicznym i toponimicznym „Przewłoka/Przewłoki (to) zaginiona wieś, której nazwa przetrwała w nazwie wzgórza, dawniej wyspy, położonego w północnej części jeziora Ślesieńskiego. W pierwszej połowie XIX w. nazwę tę nosiły również: północna część jeziora Ślesieńskiego i północna część lasów ślesieńskich. Współcześnie mianem tym określane są zabudowania należące do Żołwińca, gm. Ślesin”. Nazwa wsi pojawiła się pierwotnie w zapisie „Prevłoki” w latach 1314-1315²⁶. Władysław Kowalenko, za W. Surowieckim i S. Kozierowskim, wywodził tę podślesieńską nazwę od przewłoki funkcjonującej przynajmniej od czasów rzymskich. Lokalna topografia obejmuje w tym miejscu stosunkowo wąską i wypłyconą dolinę, łączącą jez. Ślesieńskie z Notecią i dalej na północy położonym Gopłem (ryc. 2). Żegluga starożytna i średniowieczna wzdłuż szlaku ślesieńsko-goplańskiego napotykała lokalną trudność przy przejeździe przez przesmyk przewłoki. Pokonywano ją zapewne znanym sposobem przewlekania łodzi lub statków po lądzie, kontynuując dalej spływ noteci i goplański w stronę Wisły oraz docelowych złóż bursztynu bałtyckiego²⁷. W okresie wpływów rzymskich trasa przekraczania pogranicza kujawsko-wielkopolskiego biegnąca wzdłuż jeziora Ślesieńskiego i Gopła wyznaczana była importami pochodzenia italskiego (np. okolice Kalisza, Konina, Przewłoki i Kruszwicy). We wczesnym średniowieczu nad tą samą drogą wodną znajdowały się liczne grody. Od południa idąc, był to Konin, Gosławice, Przewłoka, Wawrzynowo, Mietlica, Racice, Gocanowo oraz Kruszwica i Szarlej. Według W. Kowalenki działała tu niewątpliwie stara tradycja, być może z czasów szlaku bursztynowego, związana z żeglugą na jeziorach kujawskich. Kalisz, Konin i Kruszwica wyznaczały w XIII wieku trakt na dawnej trasie importów rzymskich²⁸.

Kujawy w pradziejach i starożytności stanowiły nie tylko zamkniętą enklawę bogatych społeczeństw, prowadzących gospodarkę rolniczo-hodowlaną na żyznych czarnoziemach, urozmaicaną wykorzystywaniem złóż mineralnych soli czy kamienia wapiennego. Był to również region przenikany i przyjmujący poprzez swe pogranicza różnorodne zewnętrzne infiltracje. Kontakty handlowe i dalekosiężne szlaki biegły równoleżnikowo, dzięki połączeniom sieci hydrograficznej Zgłowiączki – Bachorzy – Noteci, wykorzystując też wyjątkową na Nizinie Polskiej bifurkację bachorską, na styku wododziałów Wisły i Odry. Od okresu lateńskiego wzmożło się komunikowanie za pośrednictwem szlaków o przebiegu południkowym, wzdłuż jezior Ślesieńskiego i Gopło, włączające hipotetyczną przewłokę na szlaku żeglugowym Warta – Gopło – Wisła.

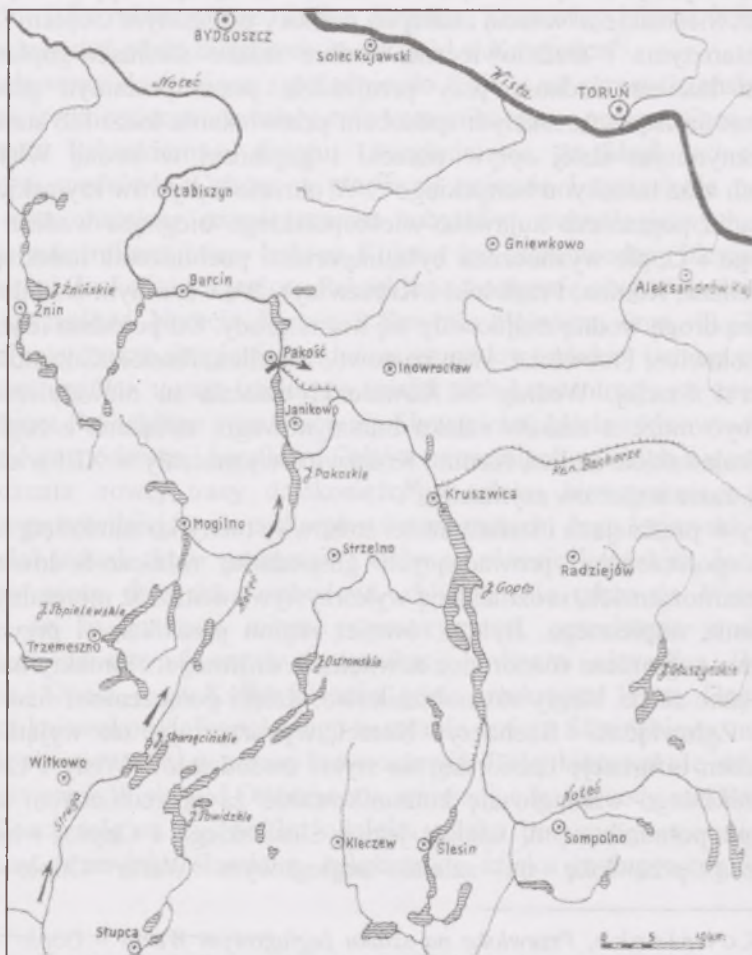
²⁵ W. K o w a l e n k o, *Przewłoka na szlaku żeglugowym Warta – Gopło – Wisła*, Przegląd Zachodni, 1952, nr 5/6, s. 46-98.

²⁶ E. K o w a l c z y k, *Powracający temat: przewłoka*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, 1995, nr 4, s. 497-498.

²⁷ W. K o w a l e n k o, op. cit., s. 70.

²⁸ Ibidem, s. 97.

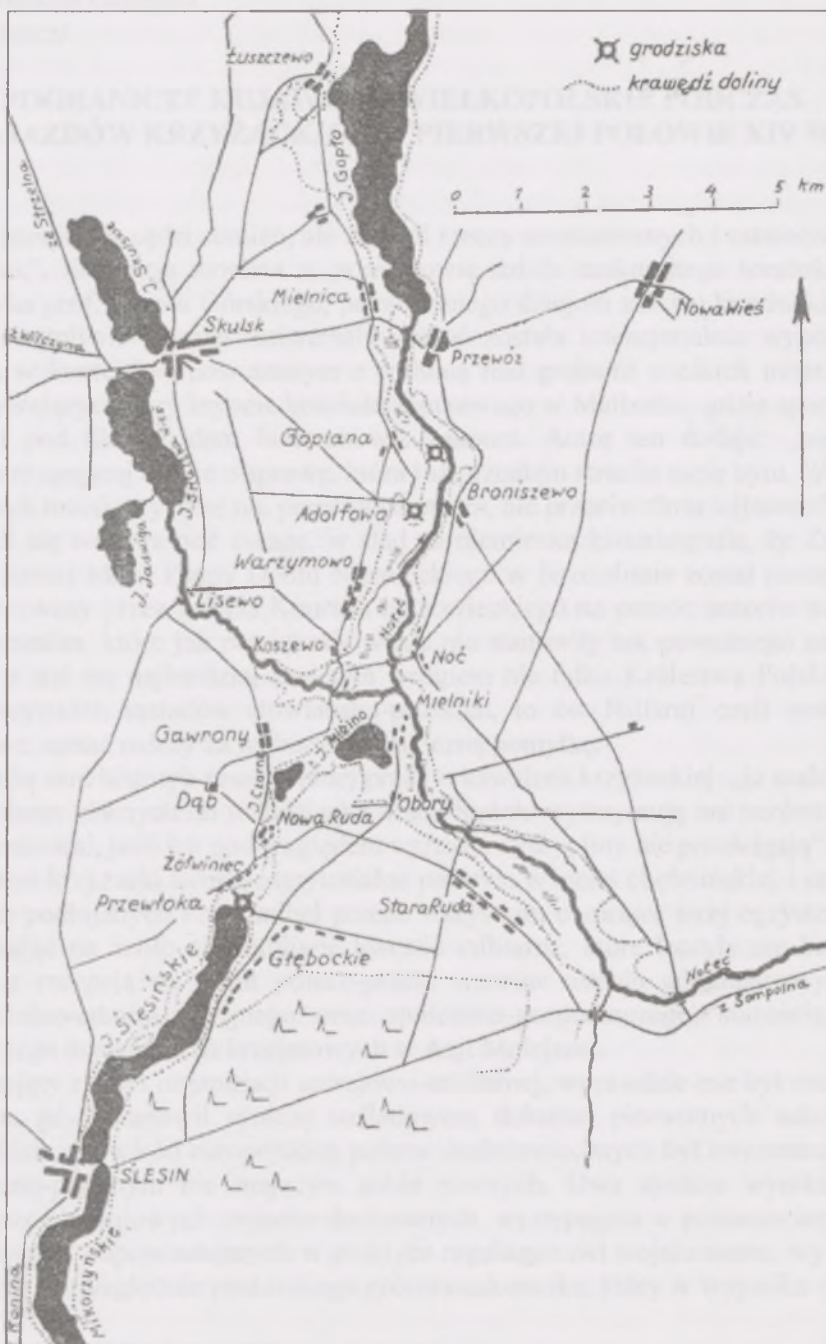
Stanisław Lencewicz w 20-leciu międzywojennym pisał, że kraina jezior kujawskich była „krzyżownicą najstarszych szlaków handlowych powstałych na naszych ziemiach w zaraniu dziejów. Jeden szedł ze Śląska przez Kalisz, Kujawy do ujścia Wisły. Drugi, poprzeczny do pierwszego, łączył Mazowsze i Wielkopolskę z zachodem i wschodem, idąc przez Radziejów, bród kruszwicki, Gniezno, Poznań i dalej na zachód”²⁹. Wszystkie te fakty dowodzą trwającej od tysiącleci umiejętności wykorzystywania przez mieszkańców Kujaw walorów rodzimego środowiska, w celu przekraczania pograniczy i budowania sieci dalekosiężnych powiązań gospodarczych.

Ryc. 1. Wg A. Cofta-Broniewska, A. Kosko, Kujawy w pradziejach..., s. 116.

²⁹ Ibidem, s. 61.

Pogranicze kujawsko-wielkopolskie w starożytności:

Ryc. 2. Wg W. Kowalenko, op. cit., s. 70.